

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

TÖRTÉNELMI HŐSÖK HELYZETDALAI A XVIII–XIX. SZÁZADI MAGYAR KÖZKÖLTÉSZETBEN¹

Varga Imre emlékére

A történelmi tudat fenntartása és befolyásolása a populáris kultúra alapvető feladatai közé tartozik. E tekintetben összehangoltan működik együtt a folklorizálódó elit műveltség és az autochton folklór, hiszen (némi általánosítással) *valós* események és személyek részben vagy egészében *fiktív* megidézését köszönhetjük nekik – akár elferdített tankönyvi adatok és újsághírek nyomán, akár mítosz-, monda- vagy meseszűzsék történelmi tárgyú aktualizálása által. A történelemhez fűződő viszonyunk tehát erősen hagyományfüggő, különösen olyankor, ha a hivatalos állásponttal szemben kell fenntartani rebellis hősök vagy reakciónak minősített politikusok emlékezetét. Ilyenkor fontos szerepe lehet a narratív kereteken kívüli utalásoknak, köztük a lírai daloknak is.

A kora újkori magyar közköltészetben gyakran adtak történelmi hősök szájába énekszövegeket, mintegy az ő monológjukként. Ezt részben az iskolai, majd hivatásos színjátszás hatásával magyarázhatjuk, ám a rebellis hősök nevében írt versek más forrásokra is utalhatnak. Állandó kérdés (főleg az összemosódó, kontaminálódó változatoknál), hogy hol húzódik a határ az én-beszéd és a konkrét történelmi személy monológja, vagyis egyfajta idézet között? Más szóval: különbséget tudunk-e tenni a spontán archaizálás és a történelmi tudat által befolyásolt, referált „régiség” között? Tanulmányomban e jelenség hazai előzményeit és néhány 18–19. századi összefüggését szeretném bemutatni.

Egyes műalkotások vagy akár előadási formák konkrét személyhez rendelésével gyakran találkozunk a művészetekben és a folklórban. Különösen gyakoriak az *XY tánca*, *Z verbunkja*, *N nótája* jellegű attribúciók. Ilyenkor a cím a performatív élményre vezethető vissza: valaki ezzel a dallammal szórakoztatta XY-t, neki muzsikált, avagy ő táncolt rá. A dalra vagy a hangszeres darabra vonatkozó kollektív emlékezet ilyenkor a személy megidézésével párosul. Zenetörténetünk számos régi darabja ide tartozik a *Báthori-tánc*tól²

¹ A tanulmány az OTKA F 048440. sz. pályázat támogatásával készült. Köszönetet mondok Kerényi Ferenc hozzászólásáért és szíves közléseiért, amelyek számos hipotézisemet megerősítették.

² A 16–17. századi dallamok bemutatását és elemzését l. Magyarország zenetörténete II. 502. Ritkán a közismert dallamokat kidíszítő, saját képére alakító hangszerjátékos nevét is megőrzi a források, pl. az 1730 körüli *Apponyi-kódex* utalásai egy Dionis (Dénes) nevű muzsikusra.

Mikes Kelemen, Apor István vagy Apor Lázár táncáig (*Kájoni-kódex*, 1687 előtt), illetve Ľubomírski Szaniszló szepesi sztarosztja kedves dallamáig (*Lőcsei tabulatúra*, 1670-es évek). „Thököly Imre tánca nótája”-ra még a 18. század közepi Erdélyben is emlékeztek, s Hermányi Dienes József anekdotája szerint egy mester még szöveget is rögtönzött hozzá.³ Ez a kapcsolódási lehetőség tehát a magyar hagyományban régi keletű, általános gyakorlat volt. A reneszánsz és barokk kori Nyugat-Európából ugyancsak ismerünk olyan zeneműveket, melyek főurak és nemesasszonyok nevét őrzik, talán dedikációképpen.

A régi énekszerzésben a szerző kategóriája nehezen körülhatárolható. A keleti népeknél, így a török ásik-költészetben is gyakran megесik, hogy – noha pontosan ismerik egy régi szöveg szerzőjét – az előadók saját nevüket írják/éneklük a kolofonba.⁴ Ez nem számít plágiumnak, sokkal inkább közösségvállaló gesztus, az egykori szerzővel való azonosulás jele. A magyar hagyományban ilyen rugalmassággal eddig nem találkoztunk, de tény, hogy a 16–17. századi, elrontott akrosztichonú énekek az utolsó szerzői „fogódzót” is számúzik a szövegből. Az ilyen eljárások mindig szövegközpontúak, dallamokra (szerző híján) nemigen alkalmazhatók.

A közköltészet világában a szerzőnél sokkal nagyobb szerepet játszik maga a megszólaló. A személyhez kötésre, ezáltal megerősítésre törekvés már a reformáció korában gyakori volt, akár a „szerző”, akár a beszélő személy vonatkozásában. Az unitárius egyház egyik legismertebb énekét, az istentiszteletet elején elhangzó, *Adjunk hálát mindnyájan* kezdetű könyörgést máig „Dávid Ferenc éneke”-ként ismeri a hagyomány, jóllehet szerzője inkább Huszár Gál lehetett, s a vers nem unitárius környezetben bukkant fel először.⁵ Bogáti Fazakas Miklós zsoltárait (1582–1583) viszont – a kor T/1. alaphelyeztetű, gyülekezeti beszédmódjával ellentétben – inkább a biblikus epika helyzetdalainak tekinthetjük. Az archetipikus élethelyzetekről (jogtalan felségárulási vád, apa és fiú viszálya, hitvita stb.) Dávid, Sámuel vagy mások monológjai tudósítanak, melyek megőrzik a vallomás-műfaj örökségét, egyúttal a jelenkori éneklő belehelyezkedését is segítik. A bibliai kontextus és történet „hozzáértése” kiemeli Bogáti Fazakas énekeit az átlagos, tanító-gyülekezeti célzatú zsoltáirodalomból. A bibliai hős alakját magára öltő lírai én más zsoltárfordítókat is megihletett, köztük Balassi Bálintot, aki saját sorsában és művészetében Dávid király archetipusát élte újra.⁶

A szövegekhez társuló személyességet tehát hangsúlyt teremtő erőnek, a hagyományozódás egyik zálogának tekinthetjük. A történelmi kontextus viszont legalább ilyen erős identifikációs kapocs lehet. A múltba helyezés már önmagában megszentelő gesztus, s egy jól kiválasztott történelmi alak „kezenyoma” még tovább növeli az alkotás tekintélyét. Épp ezért tűnik jó vizsgálati halmaznak a kuruc kort idéző, elsősorban a II. Rákóczi Ferenc nevéhez kapcsolt versek csoportja. Kétségtől a Rákóczi-szabad-

³ Hermányi Dienes J. 1992. 197.

⁴ Ilyen jellegű, több költő nevével fennmaradt ásik verset idéz Sudár B. 2005. 42–43.

⁵ Ebben az a gesztus is szerepet játszhat, amiképp Luther, az evangélikus egyház megalapítója átadta híveinek a saját kánon szerint lefordított, hangsúlyozottan saját zsoltárokat, köztük a 46.-at (*Erős várunk nekünk az Isten*), mely hasonlóképp himnusszá vált.

⁶ A kérdésről összefoglalóan: Szentmártoni Szabó G. 2004. 60.

ságharc volt 1848/49 előtt az utolsó olyan magyar történelmi eseménysorozat, amelyet állami figyelem kísért, amelynek hatásait mindenki érezte, s amely a fejedelem nemzetközi kapcsolata miatt túlmutatott a térség földrajzi korlátain.⁷ Emlékét sem a 18. század magyar hadisikerei, sem politikai válsághelyzetei sem homályosíthatták el, így a „szakrális múlt”-nak apránként minden elemére szert tett, saját egykori kontextusa fölé emelkedve. Ezt erősítették a Rákóczi-kor hangsúlyos identitásteremtő tettei pl. a liberálás pénzzel (vö. Kossuth-bankó), a zászlókkal és így tovább. Emiatt az önmagát az utókor felé reprezentáló, „jövőbe véső” kiskorszaknak tekinthetjük; a későbbi reakciók ennek csupán következményei.

A 17. századi magyar költészetben egyáltalán nem volt ritkák a történelmi vagy politikai személyiségek nevében írt versek. Ne csak a Bethlen Gábor nevében írt dicsekvő énekekre gondoljunk, hanem a halotti búcsúversek egyik almfajára is, melyben a halálukat váró fejedelmek vagy más hősök szólalnak meg. Ilyenek a Bocskai István nevében született siratók vagy a szintén meggyilkolt Báthori András búcsúztatója. A 17. században a megszemélyesített Magyarország panaszaival is többféle megfogalmazásban találkozunk. A 18. századhoz közelítve egyre másodlagosabbá válnak a narratív keretek és az argumentáció, s a monológok mind inkább lírai és teológiai arculatúvá válnak. Ebben kétségkívül a színpadi hagyomány is szerepet játszott.

II. Rákóczi Ferenc korában éppígy írtak énekeket a fejedelem nevében, ám ezek nem folklorizálódtak, s a 18. századi kéziratokban egészen más verseket tulajdonítanak a fejedelemnek. Két egykorú magyar versre hívnám itt fel a figyelmet, melyek mégis hozzájárultak a közköltészet Rákóczi-portréjához. Az egyiket *Rákóczi Ferenc buzgó éneke* címmel a MOL Sibirik-levéltári állománya őrzi: *Ó, fölséges Isten, mennynek-földnek ura*.⁸ Az ének sajátos ötvözetét adja a különböző felekezeti retorikáknak. Első fele egyértelműen protestáns hangütésű, ószövetségi hivatkozásokkal, aztán váratlanul Mária-tiszteletbe csap át. A fordulópontot jelentő strófában Rákóczi önmagát és küldetését Mózeséhez hasonlítja:

*Nyilván tudom, Uram, hogy engem választál,
Édes nemzetemnek, mint Mojzest, állétál,
Súlyos fogságomból engem szabadítál,
Mint Mojzest és Áront, engem oltalmaztál. (...)
Nem volt életemnek semmi bizodalma,
Hogy még valamikor lennék szabadulva,
Édes országotam hogy szemem láthatna,
Sok szép váraimnak hogy lennék lakója.*

A másik vers *Cantio de Francisco Rákóczi* címmel, *Fölséges nagy Isten* kezdősorral maradt ránk a *Szentsei-daloskönyvben* (1704 k.).⁹ Egyértelműen protestáns alkotás.

⁷ Voigt V. 2000. pl. 311.

⁸ Stoll B. 2002. függ. 46. Varga I. 1977. 118. A Zrínyi-reminiscenciákban gazdag ének részletes elemzését adja Kovács S. I. 1979.

⁹ Varga I. 1977. 132.

Ószövetségi képekkel indul, majd a magyarok Scythiából való kijövetelének toposzára vált, végül egyesíti ezeket, s újból Mózes említésével erősíti meg a fejedelem tekintélyét. A felkelésre és ellenállásra biztató, elkeseredett szövegben Dávid-reminiszcenciák is vannak – egy újabb lehetőség a zsoltárok személyes travesztálására.

*Mert én az Istenhez sírván fohászkodom,
És az Szent Dáviddal méltán ezt mondhatom:
Kezemben adod még én ellenségemet,
Azki sanyargatja édes nemzetemet.*

A 18. századból egyetlen olyan szövegcsaládot ismerünk, amely több alkalommal vise-li címében Rákóczi fejedelem nevét. A *Győzhetetlen szép kővárom* kezdetű, 4×8-as stró-fákban írt fohász főként erdélyi kéziratokban szerepel. Első feljegyzése Bocskor János csikszentléleki köznemes gyűjteményében maradt fenn, s legkorábban az 1710-es évek végére datálható; nagy valószínűséggel ennél későbbi.¹⁰ Bár a 46. zsoltárt idéző első sza-kasz a Szentháromságot szólítja meg, a vers egésze közvetlenül az Atyához szól. A szer-ző párhuzamot von a Megváltó kereszthalála és az éneken panaszolkodó lélek gyötrel-me között, akit irigyek vesznek körül:

*Irigyimet zabolázd meg,
Szándékokban tartóztasd meg,
Szegény fejem koronázd meg,
Földön s mennyen boldogíts meg!
Életemet ostromolják,
„Feszítsd, feszítsd!” – azt kiáltják,
Mint gyilkosim, azt kívánják,
És véretem szomjúhozzák.¹¹*

Bár a compassio-szemlélet még jelen volt a 18. századi egyházi irodalomban, az ének hangütését most mégsem csupán ez magyarázza. Tény, hogy az ember bármilyen kor-ban él, üldöztetései vagy áldozatvállalásai között gyakran érezhet párhuzamot Krisztus szenvedéseivel. Az azonosuláson túl azonban ne feledjük: II. Rákóczi Ferenc éppen Nagypénteken halt meg rodostói száműzetésében (1735. április 8.). Ez az adalék – mely-ről megkésve ugyan, de tudomást szerzett a korabeli magyar közvélemény – hangsú-lyossá tette személye körül a Krisztus-motívumokat. Szélesebb körben viszont csak Mi-kes Kelemen *Törökországi leveleinek* nyomtatott kiadása (Kultsár István gondozásában, Szombathelyen, 1794) után vált ismertté a fejedelem nagypénteki halála. Mikes gyász-beszédnek is beillő szép szavakkal így írt: „*Ma nagypéntek lévén, mind a mennyei, mind*

¹⁰ Stoll B. 2002. 180. A vers a kézirat 29a–30b lapjain szerepel; ez egy utólag bekötött lappár az éne-keskönyv 1710-es évekbeli lapjai közt, a megszokottól eltérő, de azonos kéztől származó cirádás írásképpel. Kiadása: Csörsz R. I. 2003. 18.

¹¹ Csörsz R. I. 2003. 64. (3. strófa)

a földi atyáinknak halálokat kell siratni. Az Isten mára halasztotta halálát urunknak azért, hogy megszentelje halálának áldozatját annak érdemével, aki ma megholt éretünk.”¹² Ennek fényében nem meglepő, hogy a *Győzhetetlen szép kővárom* csak az ennél későbbi kéziratokban szerepel Rákóczi névvel. A *Gyallai–Pap-énekeskönyvben* (1808): *Rákóczi Ferenc bús éneke*,¹³ a *Márkos Mózes-énekeskönyvben* (1812): *Rákóczi Ferenc búcsúzó éneke*.¹⁴ Az egykori, személyes hangú, de nem okvetlenül Rákóczi-konnotációjú könyörgést tehát minden bizonnyal csak a 18–19. század fordulóján kapcsolták a fejedelemhez, a Nagypéntek-motívum jegyében.¹⁵

Az ének magánáhítati hangneme jelentősen eltér a korábbi Rákóczi-monológoktól. Azok egyértelműen a magyar népért mondott imádság tónusában íródtak, vagy legalábbis így végződtek. A legismertebb Rákóczi-tematikájú, kuruc kor után keletkezett közköltészeti alkotáson, a *Rákóczi-nótán* viszont a kollektív imádság helyett a közös siralom képsora vonul végig. A számtalan változatban feljegyzett vers elsőként 1750 táján bukkan fel, s mint Imre Mihály monográfiájából tudjuk, a *querela Hungariae* toposz állandó rímeit (*ép-kép-tép-lép-cserép* stb.) vonultatja föl.¹⁶ Bár a kiterjedt szövegcsalád feltárása és elemzése még tart,¹⁷ annyit már bizonyosan állíthatunk, hogy mind Rákóczi, mind a kortársak (Bercsényi, Bezerédj, Thököly stb.) neve csupán a 18. század utolsó harmadától kap külön hangsúlyt a szövegben. Noha már a korai változatokban szerepel belső versszaként, elsőként csupán a *Zemplényi-kéziratban* találkozunk így kezdődő variánszal (1775–1785).¹⁸ Ebben a folyamatban a közköltészet fontos *pars pro toto* elvét is tetten érhetjük.¹⁹

A Rákóczi-nóta alapváltozatának a jeremiádokat idéző *Jaj, régi szép magyar nép* kezdetű strófasorozatot tekintjük. Ez ugyan valóban monologikus szerkezetű, ám mindvégig többes szám első személyt használ: *országunk, jószágunk, rajtunk, köztünk* stb.

¹² 112. levél, Rodostó, 8. április 1735.

¹³ Stoll B. 2002. 595. 25b–27a.

¹⁴ Stoll B. 2002. 630. 2–4.

¹⁵ Káldy Gyula is Rákóczi imádságaként közli (Káldy Gy. *Kuruc dalok* II. 48.), egyházi jellegű, kései dallammal.

¹⁶ Ezek a rímek Rimay János XVII. század eleji, többször kiadott verséből erednek (Ő, szegény megromlott s elfogyott magyar nép). Kiadása: Ács P. 1992. 173. A rímtoposzról bővebben: Imre M. 1995. 270–273.

¹⁷ Kritikai kiadása a *Régi Magyar Költők Tára* XVIII. századi sorozatának készülő *Közköltészet* 3. kötetében kap helyet (sajtó alá rendezte Csörsz Rumen István és Küllös Imola).

¹⁸ Érdekes azonban az a vers, mely Jankovich Miklós egyik gyűjteményében (Stoll B. 2002. 495.) szerepel „Egy hiv magyar sohajtása 1764-ben” címmel, *Hej, Bocskay s Rákócziak* kezdettel. Bár a kézirat leadásának idejéig ezt a szöveget nem láttam, lehetséges, hogy a Bartók gyűjtéséből ismert *Ezer-nyolcszáznegyvenhatba* kezdetű népdal egyik strófájával rokon:

*Keljetek föl, Rákóciak,
Tü valátok magyar fiak.
Lássátok meg nagy romlását,
Magyar hazánk pusztulását.*

Csikrákos (Csík), 1907. In: MNTK I/A. I. 59/a dallampélda, 2. versszak.

¹⁹ Egy egészen más műfajú, mulattató szövegcsalád kapcsán: Csörsz R. I. 2005b.

E szavak nem a száműzetésben élő fejedelem szájába illenek, sokkal inkább az otthon maradt, „sasnak körme között” élő néphez, az általános alanyhoz.²⁰ A kuruc hősök névsora tehát nem más, mint a (térben és időben egyaránt elérhetetlen) távolba küldött, szólongató üzenet: „*hová lettek, hová mentek...?*” Bár a kortársak (Etédi Sós Márton és mások) gyakran Rákóczi nótájaként emlegették, számukra is világos lehetett, hogy a fejedelmet itt csupán megszólítják, megidézik az éneklők, de nem szavai, hanem neve és hiánya által. Rákóczi *saját* dalának csupán egy kései, a 19. század első felére datálható erdélyi kézirat nevezi, de ez már torzulásnak tekinthető.²¹ Egy dolgot azonban feltétlenül jelez: azt a korabeli igényt, mely a narratív és leíró szövegrészeket inkább egy monológ, tehát valamiféle helyzetdal keretei közt tudja elképzelni.

A Rákóczi-nótának nemcsak a dallamával, hanem szövegével is kapcsolatba hozható az a folklorizálódott alkotás, melyet *Rákóczi búcsúja* címmel szokás emlegetni: *Hallgassátok meg, magyarim, amit beszélek*. Bár Thalys Kálmán a kuruc korra datálta, minden bizonnyal a 19. század első felében született. Úgy tűnik, korábban más bujdosóénekeket és keserveket tartottak Rákóczi búcsúszavainak (lásd alább). Az ének első főljegyzését nem kéziratos énekeskönyvből ismerjük, hanem Arany János és a nagyszalontai Rozvány György levélváltásából.²² Rozvány jegyzőként dolgozott Szalontán, s a *Vasárnapi Újság* 1860. évfolyamán felbuzdulva, ahol a Rákóczi-induló eredetét firtatták, magához rendelte Kenéz Pétert, aki korábban már Aranynak is elénekelt a dalt. Tőle jegyezte le az irodában *Rákóczy kesergőjét*. (A dallam lekottázásához saját hegedűjét használta segítségképp.) Szalontán még a 20. század elején is énekeltek; Kodály Zoltán több változatot gyűjtött belőle.²³

A vers korábbi mintákat követ, természetesen főként a Rákóczi-nótát. Az egyik strófa kifejezetten parafrázis jellegű, bár ez a szakasz Rozvány megjegyzése szerint sem tartozik szorososan a vershez, csak néhány másikkal együtt „után-diktálta” neki Kenéz Péter, „*mit igazol a versmérték egyenlőtlen volta, az eszmemenet megszakadása, vagy leg alább ide-oda csapongása*”:

*Hej Rákóczy, magyarok vezeri Bercsényi,
Országunk fejedelme Tököly!
Hová lettek, hová mentek
Országunknak híres jeles
magyar vezéri!*²⁴

Ezt az éneket szintén a monológ-igény hívhatta létre – talán épp az, hogy a Rákóczihoz szóló távoli üzenetnek meglegyen a párverse, mely a fejedelem szavait és érzéseit szedi rímbe. A régies dallam a szövegnél erősebb és jellegzetesebb, ugyanakkor tágabb asszo-

²⁰ Stilisztikai elemzése pl. Péczeli L. 1980.

²¹ *Versezet* (19. század első fele), Stoll B. 2002. 878.

²² Rozvány György – Arany Jánosnak (Nagyszalonta, 1861. december 2.). AJÖM XVII. 628–631. Rozvány utóbb Nagyszalonta monográfiájában is közölte a verset.

²³ MNGY XV. 39–40.

²⁴ AJÖM XVII. 630.

ciációs körben mozgott, így viszont egy „korszerű”, történeti magyarázatot kereső, kései szöveggel párosulhatott. A műfaj sem magában álló újdonság. A múlt, a régi magyar virtus allegóriájaként más történelmi hősök is gyakran szerepeltek 19. századi irodalmunkban: a jelenbe kiáltva, a nemzet sorsát előre elsíratva kárhoztatták a jelenkori lakosokat azok jellemhibái és fellazuló identitása miatt. Pálóczi Horváth Ádám ekként szóltatja meg a Szigetvárnál elesett Zrínyi Miklóst (*Zrínyi Miklós árnyéka*),²⁵ s e sorba illeszkednek Kölcsey Zrínyi-versei: *Zrínyi dala* (1830) és *Zrínyi második éneke* (1838).²⁶

A kuruc kort idéző 18. századi közköltészetből olyan szövegek is fennmaradtak, amelyekhez csak alkalmanként kapcsolódik Rákóczi Ferenc neve. Az ilyen attribúció többnyire már csupán utánérzése lehet valamely korábbi, apránként értelmét veszített utalásnak. Az *Isten hozzád, Erdélyország* kezdetű kettős dal eredetileg a hadba készülő férj és az őt búcsúztató feleség párbeszéde volt, esetenként viszont külön-külön is terjedt.²⁷ Legkorábbi feljegyzésében (*Szádeczky-Miscellania*, 1755) Károlyi Sándor és felesége énekeként találjuk, 1686-os kolofonnal. Varga Imre nyomán azonban Stoll Béla felhívja a figyelmet arra, hogy a kuruc hadvezér csupán 1687-ben vette nőül Barkóczy Krisztinát, így a dal konkrét történeti hitele, de legalábbis a keltezése megkérdőjelezhető. Más forrásokban címe egyszerűen például *Egy katonának el butsuzása (Jánosi Sándor-ék., 1802 k.)*. Úgy tűnik viszont, hogy a szövegcsalád töredékes formájában is megőrzött valamit egykori kuruc utalásaiból. A sárospataki *Felvidtőben* (1824 k.) olvasható változat a *Régi napok, régi napok* kezdetű 18. századi keservesell kontaminálódik,²⁸ címe pedig *Rákóczi edjik szomorú nótája mikor Magyar Országot elhagyta*. Érdemes szemügyre venni az ös-szetevőket! Az 1. strófa (*Ó, kék színnel fénylő egek*) egy másik egykorú kéziratban Rákóczi György fejedelem szomorú énekeként szerepel.²⁹ A 2–3. szakasz (*Régi napok, régi napok*, illetve *Iffjú voltam, gondolatlan*) együvé tartozó, keserves témájú strófák. A fenti búcsúzó dalra már csak a 4. versszak utal: *Isten hozzád, Magyarország*. Így lett a katona-ság miatt távozó férj dalából többszöri stilizálódás útján végül bujdosóéneke.

Egy másik keserves szerelmi búcsúdál, az *Őszi harmat után* éppígy belekerült a kuruc szöveg- és dallamvilág körforgásába. A 17. század végi vers a következő század egyik legismertebb bujdosóéneke lett, s számtalan változata fennmaradt. Noha szövegében nincsenek politikai utalások, 1784-ben Keresztesi József mégis együtt említi a *Hej, Rákóczi...-val*, méghozzá a töröksíposok ünnepi repertoárdarabjaként.³⁰ Ez azt jelzi,

²⁵ Bartha D.–Kiss J. 1953. 51. A vers feleletként olvasható az *Ötödfélszáz énekekben* Pálóczi másik saját versére, a *Török muzsika* címűre (50. sz.). Ebben a megismerésített török kori nosztalgia szó-lal meg: jobb volt török hódoltságban élni, mint a német megszállás alatt. Erre aztán az elkeseredett Zrínyi mindkét rosszat elátkozva válaszol.

²⁶ Kölcsey F. 2001. 147. és 183.

²⁷ A szövegcsalád részletes elemzését Stoll Bélának köszönhetjük: RMKT XVII/3. 224. A közreadó arra is utal, hogy Thököly Imre és felesége, Zrínyi Ilona nevében szintén készült ekkoriban hasonló költemény, Cserei Mihály munkájaként.

²⁸ RMKT XVII/3. 668.

²⁹ Győry Mihály-gyűjtemény 1821; Stoll B. 2002. 697. 14a–15a: *FleBILE Carmen Georgii Rákóczi, Hungariam Reliquentis*.

³⁰ RMKT XVII/3. 707.

hogy maga a bujdosás motívuma kapott kuruc mellékszöveget 18. századi, keleties és törökös „ízket” hangsúlyozó, tüntetően nem-németes köznemesi kultúránkban. Ezek után nem meglepő, hogy a *Felvidtő* c. pataki gyűjteményben (1824 után) az ének egyik töredékes változata a *Mikor Rákóczi Erdélyből ki jött* címet viseli.³¹ Hogy itt melyik Rákóczira gondoltak, azt sajnos nem tudjuk...

Láthattuk, hogy a Rákóczi-attribúciók gyakran egészen más műfajú szövegeket jelölnek meg a fejedelem énekeként. Egy debreceni *Nótás Könyv* (1821–1828)³² például a kuruc nosztalgia egy másik közismert szövegét nevezi *Rákóczi Notájának*, ezúttal *Jártál valaha kincses Erdélybe?* kezdettel. Ez az ének másutt nem konkrét személyhez kötődik, hanem – a *Rákóczi-nótához* hasonlóan – egy általános, kollektív nézőpontból szemléli a kuruc kort, felidézi a harci sikereket, főként a szegényebb származású katonákra emlékezve. Régebbi kezdősora pl. *Nincs becsületi a katonának...; Jaj már minékünk, magyar nemzetnek...; Szegény legénynek olcsó a vére.*³³ Az összefüggéshálóban e dallamcsaládnak is megvolt a helye, jellegzetes fríg zárlatával, a felvidéki zenei hagyománylánc kiterjedt stíluscsoportjaként, melyről Szabolcsi Bence, Domokos Mária és Alexander Mó i tudósított.³⁴ Ez a strófatípus – a régebbi rebellis és kuruc verseken túl – a 18. században mind tótesúfolóként (*Magyar vitézek, hogyha tetszenék*), mind morálizáló keservesként (*A szerencse tündér kerekén*) megtalálható, s több irányba fejlődik.

A 18–19. századi közköltészetben a Rákóczi-nóta körét semmiképp sem szűkíthetjük a fenti konkrét szövegcsaládokra. A fejedelem kedves énekét például egészen más színben állítja elénk egy 18. század végi vőfélyvers, amelyben a rigmusmondó odakiált a cigány cimbalmosnak – talán épp a Rákóczi-indulót húzatja vele? Ennek énekelt változatairól viszont nincs tudomásunk, az *ária* terminológia nyilván túlzás.

*Nosza, Laci koma, cimbalmod zendüljön,
Ügy, hogy a menyasszony füle megcsendüljön!
Verd el a Rákóczi híres áriáját,
Melyet danult, mikor vívta Belgrád várát.*³⁵

A Rákóczi-kort idéző szájhagyományra érvényesnek tűnik az a feltevésünk, amely az epikus alaphelyzetek aktuális történelmi tényekkel való „újrátöltéséről” szól. Ezzel magyarázhatjuk már a 18–19. századi közköltészet néhány mechanizmusát, például a fent megfigyelt keveredéseket. Ezek sorát három újabb adattal érdemes kiegészítenünk. Mindegyik a – jobb szó híján egyelőre – *tematikus kontaminációnak* nevezhető jelenségre utal. A *Püspök városába hogy bémentem vala...* kezdetű balladatöredék jócskán

³¹ RMKT XVII/3. 707–708.

³² Stoll B. 2002. 1234.

³³ A szövegcsalád részletes elemzése: Esze T. 1979.

³⁴ Szabolcsi B. 1955. 63*–65*. (kottatáblázat), illetve Domokos M. 1980; Mó i, A. 1979. A 19. századi magyar és nemzetközi zeneirodalom Rákóczi-nótát és -indulót imitáló részleteiről bővebben: Sziklavári K. 2004.

³⁵ RMKT XVIII/8. 254/I., a Második vőfély szövegének részlete.

belekeveredett ebbe. Mind szövegében (ráadásul rímhelyzetben!), mind Pálóczi Horváth Ádám adta címében Rákóczi Sámuel nevét olvashatjuk, holott a vers a 17. századi Rákóczi Lászlóról szól! Az egyébként nagyon tájékozott és gondos lejegyzőnek számító, néha több szövegváltozatot megőrkítő Jankovich Miklós csak általánosságban Rákóczit említi a címben.³⁶ Éppígy csak a dallam felvidéki „kuruc” motívumai és régies metruma (4×13) nyomán gondolhatta egy lejegyző, hogy a *Nem nyughatom, csak bujdosom még éjszaka is...* kezdetű, 18. századi vers éppen „Rákóczi György keserves nótája” volna. A zenei-metrikai kontextuson túl e szövegben megtaláljuk a Rákóczi-dallamkör egyik leágazásának, *A szerencse tündér kerekén* kezdetű éneknek átfogalmazott strófáit. Thaly Kálmán is a finom metrikai áthallások miatt érezhette Rákóczi fejedelem panaszversének az *Ez világra búra bár ne születtettem volna* kezdetű énekét, melyet 1726-os dátummal, több változatból kompilálva közölt. Állítólag (itt Zádor Györgyre hivatkozik) hajdan Vas vármegyében „*általában mint a bujdosó Rákóczi fejedelem szerzeménye volt ismeretes*”.³⁷

A közköltészeti szövegek vélt vagy valós kuruc eredetéről és asszociációiról bőven volna még mit mondani. Most mégis javaslom: tartsunk rövid szemlét más történelmi hősök dalainak körében is. Kétségtelen, hogy (a most nem vizsgálandó 1848/49-es hagyományon kívül) ezek még annyira sem alkotnak egységes rendszert, mint a Rákóczi-témakör. Néhány tanulság azért levonható ebből a repertoárból.

Már említettük, hogy a török kori magyar történelemből leggyakrabban a szigetvári Zrínyi Miklós szerepel a 18–19. századi populáris dalköltészetben (pl. Pálóczi) és az irodalomban (Kölcsy).³⁸ Két kéziratost verstörredék, illetve egy szájhagyományban fennmaradt, talán ponyva eredetű hosszabb epikus mű viszont arra utal, hogy alakja a közköltészetből sem tűnt el. Bár már 1790-ben följegyezték az alábbi verset, a teljesebb, de igencsak rongált változat 1806-ból való, az *Egri énekeskönyvből*.³⁹

Zrínyi Miklós éneke

*Tavul tülem immár szerelmes barátim
Tavul tülem immár szerelmes napjaim
Mert a szabadságból vetettünk rabságra
A szép dicsőségből estünk gyalázatra*

³⁶ *Magyar világi énekek* (1789–1793) Stoll B. 2002. 383. 14b. A vers történeti háttéréről részletesen: RMKT XVII/10. 771–772.

³⁷ Thaly K. 1872. II. 407–411.

³⁸ Ezt a szerepet ma a közműveltségben (az *Egri csillagok* hatása nyomán) kétségkívül Dobó István és az egri vitézek játsszák, a 18. században azonban ez még nem volt ennyire jellemző vonás. Iskola-drámákban például Dobó sokkal ritkábban szerepel Zrínyinél. Varga I. – Pintér M. Zs. 2000. 140–145.

³⁹ Stoll B. 2002. 1175. A gyűjteményt csak Mészáros György vázlatos ismertetése és néhány vers folyóiratbeli közlése (Mészáros Gy. 1975.) nyomán tartjuk nyilván. Egykor a kerecsendi plébánián őrizték. Valószínűleg Uhrík Athanasz egri ferences szerzetes munkája, aki 1817–1818-ban másolta egy 1806-os gyűjteményről. Jelenleg nem található.

*El égett városunk el romlott a várunk
 Meg haltak vitézink jaj kegyetlen sorsunk
 Illy rosszul bánt velünk a gonosz szerentse
 Így forgattatik fel országunknak kincse
 Menny azért Benedek szomorú Tsászárhoz
 Mond szolgálatunkat borully lábaihoz
 Hogy küldgyön követet Sulimen Tsászárhoz,
 küldgyön segítséget bús Sziget várához⁴⁰*

Nem kizárt, hogy valamely iskoladráma Zrínyi-monológiájának töredéke ez, bár egyelőre nem találtunk hasonlót. A történelmi tárgyú színjátékokkal foglalkozó kismonográfia is csupán katolikus (elsősorban jezsuita), prózai Zrínyi-drámáiról tudósít.⁴¹ Sajnos a vers másik, még romlottabb változata sem igazít el pontosabban, bár ezt Jankovich Miklós másolata nyomán Thaly Kálmán is közölte. Az 1790-re datált *Horváth János-énekeskönyv* 47a lapján ugyanis egy más metrumú szakasszal kontaminálva találjuk a fenti szöveg egyik részletét:

*Boldog volt ott az idő Tamásin
 mikor voltunk az köveknek hányásin,
 örvendett ott kiki fegyver fogásin,
 de még jobban a vadaknak hullásin,
 ettiünk, ittunk
 tsak danoltunk
 ugy vigadtunk
 menny tehát benedik szomoru tsazarhoz,
 mond szolgálatunkat borulj lábaihoz,
 hogy küldjön segítséget [...] bus Szeget várához [?]⁴²*

Meglepő hasonlóságot mutat azonban egy kaj-horvát nyelvű, 1593 táján írt históriás ének egyik szöveghelye. A vers a *Muraközi énekeskönyvben* (Prekomurska pjesmarica) maradt fenn, s a szakirodalom szerint a költő Zrínyi Miklós minden bizonnyal forrásként használhatta a *Szigeti veszedelemhez*. Tény, hogy a segítségkérés toposza itt is komoly hangsúlyt kap, egész jelenetsor kapcsolódik hozzá. Itt olvashatjuk az alábbi szakaszt, melyet Lőkös István magyar fordításában is idézünk:

*Szinko moi drági Jurai poidi mi
 ta, kralyu, vu nyega Tabor kmotnomu Dunaju,
 da bos pizsal Liszta ino mi paszko noszi,
 na szvoje Viteze vu Szigetu Gradu.*

⁴⁰ Mészáros Gy. 1975. 40. nyomán, néhány apró javítással, betűhíven, saját strófabeosztással közöljük.

⁴¹ Varga I. – Pintér M. Zs. 2000. 145–152.

⁴² Érdekes, hogy az általunk ismert egyetlen, Tamásiból (Tolna m.) származó énekeskönyvben nem szerepel (*Farkas Pál-gyűjtemény* 1773–1810. Stoll B. 2002. 1087.)

*Kedves fiam, Györgyöm, menj most a királyhoz,
táborba menj el [a] zavaros Dunához,
azt írom meg neki: viselje most gondját
– jöjjön vitézivel – jó Sziget várának.*⁴³

Bár Szigetvár ostromáról a dunántúli szájhagyományban a 20. századig fennmaradt egy verses töredék,⁴⁴ ebben épp ezt a szakaszt nem találjuk, noha stílusát tekintve még az sem zárható ki, hogy valaha ennek részét alkotta. Elmondója, a somogyi származású aszony a történetnek sajnos csak egy rövidebb részletére emlékezett.

Tény, hogy a Zrínyi-folklór közköltészeti gyökereiről viszonylag kevés adatunk van, s Frankovics György antológiája jelzi, hogy milyen gazdag eredmények várhatók még e területről. A *Szigeti veszedelem* néhány részletének másolatait egyébként megtaláljuk a 18. századi kéziratokban, tehát akár szövegtöredékek lassú, összefüggéseitől eltávolodó folklorizálódására is gondolhatunk. A fenti részletek azonban jól láthatóan nem innen származnak. A horvát–magyar szövegpárhuzamok kutatása több eredménnyel kecsegtet: az említett kéziratban magyar eredetű protestáns énekek is találhatók.

A történeti emlékezet gyakran deviáns figuráknak is kijárt. Küllös Imola tanulmányai tárták fel azt a műfaji-stiláris komplexumot, amelyet összefoglalóan latorköltészetnek nevezünk, s amelynek több részlete hatással volt a későbbi betyárfolklórra, főként a ponyván kiadott versekre.⁴⁵ Ilyen esetben már az is piederstálra emelést jelent, ha egy tolvaj nevét a dal címében őrizi meg a hagyomány. A 18. század első harmadától egészen Arany János dalgyűjteményéig, sőt töredékesen a mai folklórig nyomon követhető az *Opre Tódor nótája* című román–magyar latordicsekvés. Az egyik változatból kiderül, hogy ez sem a címben megidézett tolvaj monológja, hanem *róla* szól – ezt a típust egészen más tartalommal már a Rákóczi-nóta kapcsán megfigyelhettük. Ráadásul már a legkorábbi, Bocskor Jánostól 1716 táján följegyzett változatban szerepelt Bokor Ignác neve is, akiről éppúgy nem tudunk semmit:

*Együnk igyunk vigan lakjunk jeszte bány in puna
Nu ne bátje Biroule edjikünk sem lopta
Opra Todor estvefelé a réten találta
Binye fakutt, dela adusz el veszni nem hadta.
Opra Todor, Bukur Jignát, numály Nóptye furát
Kind ám dormit szegény Ember el lopták a' Lovát.
De láminje szemlátomást nyimnyika nam lovát
A' minap is el rontának rajtad három páltzát.*⁴⁶

⁴³ Lőkös I. 2002. 96.

⁴⁴ Eperjessy E. 2005. 86–87.

⁴⁵ Küllös I. 1988. 1992. és 2004b.

⁴⁶ A Teleki család marosvásárhelyi levéltára; Országos Levéltár, Bp. P. 658. 15. csomag 325 1/592-593. Küllös I. 1988. III. sz., 8–9. versszak.

Ekkoriban vált népszerűvé az a rejtélyes, latin és magyar strófából álló rabének, mely a 19. század elejéig felbukkan a közköltészetben, főként Erdélyben. Kezdősora többnyire: *Inolus, Inolus, corde mihi solus*. Pontos értelmezéséhez meg kellene fejtenünk a szövegben elrejtett utalásokat, illetve az összes variáns címét. (Gyanús, hogy maguk a feljegyzők sem ugyanazt gondolták a dal háttéréről.) Bocskor Jánosnál például argumentum jellegű nyitó szakaszt olvashatunk:

*Egy fő hegyi tolvaj keserves éneke,
Kit fogságban ejte számtalan sok vétke.*⁴⁷

A versben egy fogságba esett rablóvezér búcsúzik egykori barátaitól, szeretteitől, és kesereg sorsán. A latorköltészetől eltérően viszont nem sorolja fel korábbi tetteit – sem büszkélkedve, sem bűnbánóan. Említést tesz ugyanakkor egy hársfáról, amely alatt kincseit elrejtette:

*Kéncsel bővölködő kedves leányocskám,
Sírj, egy reménségem, kedves száldokfácskám! (...)
Nem volt tenáladnál egy fa is gazdagabb,
Valaki rád tanál, az leszen boldogabb.*

Az Inolus név sem egyértelmű, bár latinos csengése miatt máig használatos pl. Amerikában. Kit jelölhetett? Az egyik korabeli lejegyzés szerint ez a dal *Pintyi éneke*, vagyis Gligore Pinteá nevezetes román betyáré, aki a kurucok oldalán harcolt csapatával, s akinek emlékét számos monda őrzi a román folklórban. A latinságot viszont ebben az esetben nehezebb magyarázni, mint ha elfogadjuk a másik megközelítést, melyet Varga Imre vetett föl: az iskoladrámai eredetet.⁴⁸ Akkor azonban nyitva marad a kérdés: vajon eredetileg kinek a szájából hangzott el? Milyen szereplő milyen darabban énekelhetett ilyesmit? Hipotézisként egyelőre úgy tűnik, hogy a dramatikus helyzetéből kiszakadt dalt apránként ösztönösen leegyszerűsítették a közköltészet „szöveggazdái”, üzenetét pedig némelyek hozzárendelték egy általuk is csak mondákból ismert deviáns hőshöz, Gligore Pinteához. Ha viszont ismerték a személyéhez tapadó kuruc mitológiát, vajon nem egy bebörtönzött pozitív hős dalaként énekelték-e az *Inolust*...?

A Horea (Hóra) és Kloska vezette román parasztfelkelés sem maradt ki a magyar közköltészetből.⁴⁹ Több 18. század végi kéziratban megtaláljuk például a kivégzett parasztvezérek „képe alá” írt, átkozódó verseket, amelyek megbélyegzik a felforgatókat. Ezeket egy (témánk szempontjából fontos) kétnyelvű vers egészíti ki, mely valószínűleg

⁴⁷ Bocskor János énekeskönyve (1716–1739); Stoll B. 2002. 180.; kiadása: Csörsz R. I. 2003. 35–36. (a latin és magyar változat itt külön szöveget alkot, szakaszaik nem pontosan feleltethetők meg egymásnak.)

⁴⁸ Pl. Varga I. 1955. 59.

⁴⁹ A közelmúltban jelent meg a témakör irodalmi feldolgozásairól Keszeg Anna tanulmánya (2007), illetve hangzott el Nagy Levente előadása Kolozsváron (megjelenés előtt a *Felvilágosodás, Erdély c.*, 2006. októberi konferencia aktáiban).

propagandaképp készült. A kivégzés előtti búcsúénekek hangnemét idézi, utalva a későbbi betyárponyvák hasonló részleteire. Hóra önmagát átkozza nagyravágyásáért, a szerencse kergetéséért, s a vérpadon megtérni látszik korábbi bűneiből. Az *Álnok szerencse szárnyakkal* kezdetű éneket talán épp azért fordították le románra, hogy hozzájáruljanak a forrongó közhangulat lecsillapításához.⁵⁰

*Rogutye tu na rogule
Czitripty [?] z bure dorule
Csepan greszit ase more
Kemaj leszat ase tore.
Kemáj leszat ase tore.
Álnok szerencse, szárnyakkal
Mely repülsz, igen gyorsakkal,
Ó, kérlek, mit cselekedtem,
Hogy elhagyl, mit vétettem,
Hogy elhagyl, mit vétettem?*

Történelmi hősök és antihősök dalainak sorát még hosszan folytathatnánk. Az egyéni monológ és az idézet, az azonosuló feloldódás és az elhatároló(dó), távolságot teremtő történelmi „színjáték” kérdése alapvető témája lehet a magyar közköltészeti kutatásoknak. Két témakör feltétlenül külön tanulmányt érdemel. Az egyik a női dalok kérdése, mivel lépten-nyomon felbukkannak ilyen jellegű címek, mint *Lupul vajdáné éneke*, *Erdődy grófnéé*, *Muszka cárné nótája* és így tovább. Ezekben nem annyira a konkrét asszonyok véleménye tükröződik, sokkal inkább egyfajta elvont női arisztokratizmus, a felvállalt érzelmek (szerelmi panasz, elhagyatottság stb.). Mintha ez a kihangsúlyozott személyesség ellenvilágot alkotna a férfiak „országos ügyei”-vel, katonai-hazafias szempontjaival szemben. Másrészt önálló elemzésre sarkall a politikai dalkultúra 18–19. századi emlékeinek bemutatása, hiszen a történelem kortárs szereplői is rendszeresen szót kaptak a közköltészetben és a népszerű dalokban. Ezek egy része szinte érthetetlen a mai olvasónak: a paszkvillusokhoz hasonlóan teli vannak célozgatással. Ismét Pálóczi Horváth Ádámot hozhatnánk példának, aki mind a lefejezett XVI. Lajos francia királyt, mind Napóleont, mind pedig az ellene fegyverkező porosz és orosz államférfiakat megszólaltatta énekeiben. Elgondolkodtató, ahogyan Bajza József *Múltadban nincs öröm* kezdetű, dallammal is elterjedt költeményét az 1830-as évek végén *Wesselényi éneke* címmel jegyezték fel egy kéziratba. A hasonló hozzárendelések és a politikai aktualizálás lehetőségei határtalanok lehettek; mechanizmusát még azokban a 20. századi politikai viccekben is tetten érhetjük, amikor Rákosi (Kádár stb.) hatalmi helyzetéről kérdezi a cigányprímást, aki nótakezdetekkel válaszol, pl. *Hajlik a jegenye...*

⁵⁰ Részletesebb elemzését és a vers közlését l. Csörsz R. I. 2005a. 240–242.

IRODALOM

Ács Pál (sajtó alá rendezte)

1992 Rimay János írásai. Budapest, Balassi Kiadó

AJÖM = Arany János Összes Művei

2004 Arany János Összes Művei. XVII. Arany János levelezése (1857–1861). Sajtó alá rendezte Korompay H. János, munkatárs Bódyné Márkus Rozália, Jankovits László. Budapest, Universitas Kiadó

Bartha Dénes–Kiss József

1953 Ötödfélszáz énekek. Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813-as évből. Kritikai kiadás, jegyzetekkel. Sajtó alá rendezte Bartha Dénes–Kiss József. Budapest, Akadémiai Kiadó

Csörsz Rumen István

2003 Bocskor János énekeskönyve 1716–1739. Domokos Pál Péter hagyatékából, sajtó alá rendezte Csörsz Rumen István. Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó

2005a Közköltészet a többnyelvű Magyarországon (1700–1840). In: Bíró Ferenc (szerk.) Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből. Budapest, Argumentum Kiadó, 207–260.

2005b „Csipkebokor, kormos agyag énekemet énekeli”: Közköltészeti cserefolyamatok Pálóczi Horváth Ádám Érthetetlen énekében. In: Szemerkényi Ágnes (szerk.) Folklor és irodalom. Budapest, Akadémiai Kiadó, 61–78.

Domokos Mária

1980 A Rákóczi-nóta családfája. *Magyar Zene* 249–263.

Eperjessy Ernő

2005 „Hallottad-e hírét Sziget városának?” (Ismeretlen históriás énektörődék Zrínyi Miklósról). *Ethnica*, VII. 3. 85–90.

Esze Tamás

1979 A szegénylegények éneke. In: Komlós Tibor (szerk.) A régi magyar vers. Budapest, Akadémiai Kiadó, 393–424.

Hermányi Dienes József

1992 Szépprózai munkái. Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta S. Sárdi Margit. Budapest, Akadémiai Kiadó–Balassi Kiadó (Régi Magyar Prózai Emlékek 9.)

Imre Mihály

1995 „Magyarország panasza”: A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó

Keszeg Anna

2007 A Horea-féle parasztlázadás irodalomtörténetéhez. In: Devescovi Balázs–Szilágyi Márton–Vaderna Gábor (szerk.) Kolligátum. Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére. Budapest, Ráció Kiadó, 217–226.

Kovács Sándor Iván

1979 Rákóczi Ferenc buzgó éneke. In: Komlós Tibor (szerk.) A régi magyar vers. Budapest, Akadémiai Kiadó, 379–391.

Kölcsy Ferenc

2001 Versek és versfordítások. Sajtó alá rendezte Szabó G. Zoltán. Budapest, Universitas Kiadó (Kölcsy Ferenc Minden Munkái)

Küllös Imola

1988 Opre Tódor nótája: A XVIII. századi kéziratos énekeskönyvek és a néphagyomány. In: Hopp Lajos–Küllös Imola–Voigt Vilmos (szerk.) A megváltozott hagyomány. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 235–275.

- 1992 Kivégzés előtti búcsúénekek. (Latorköltészet és betyárfolkór.) *Irodalomtörténeti Közlemények* XCVI. 616–632.
- 2004a Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata. Budapest, L'Harmattan Könyvkiadó
- 2004b A latorköltészet és betyárfolklor összefüggéseiről. *Ethnographia* CXIV. 405–433.
- Lőkös István
- 2002 Kaj nyelvű ének Sziget ostromáról. In: Lőkös István: Nemzettudat, nyelv és irodalom. Horvát–szlovén–magyar irodalom- és művelődéstörténeti interferenciák. Budapest, Lucidus Kiadó, 82–103.
- Magyarország zenetörténete
- 1990 Magyarország zenetörténete II. 1541–1686. Főszerk. Bárdos Kornél. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Mészáros György
- 1975 Kéziratos verses-énekeskönyv Egerből. Kelt: 1806. *Hevesi Szemle* 39–42.
- MNGY = Magyar Népköltési Gyűjtemény
- 2001 Magyar Népköltési Gyűjtemény XV. Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtése. Szerkesztette Szalay Olga–Rudasné Bajcsay Márta. Budapest, Balassi Kiadó
- MNTK = A Magyar Népdaltípusok Katalógusa, stílusok szerint rendezve
- 1988 A Magyar Népdaltípusok Katalógusa, stílusok szerint rendezve. I/A–B. Sajtó alá rendezte Dobszay László–Szendrei Janka. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézet, 1988.
- Mó i, Alexander
- 1979 Adalékok a kuruc kori népzene magyar–szlovák kapcsolataihoz. *MTA I. Osztály Közleményei* 31. 97–151.
- Péczei László
- 1980 A Rákóczi-nóta. In: Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes (szerk.) Rákóczi-tanulmányok. Budapest, Akadémiai Kiadó, 543–558.
- RMKT XVII. = Régi Magyar Költők Tára XVII. század
- 1981 Régi Magyar Költők Tára XVII. század. 10. Az 1660-as évek költészete. Sajtó alá rendezte Varga Imre, Budapest, Akadémiai Kiadó
- RMKT XVIII. = Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század
- 2000 Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század. 4. Közköltészet I. Mulattatók. Sajtó alá rendezte Küllös Imola, munkatárs Csörsz Rumen István. Budapest, Balassi Kiadó
- 2006 Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század. 8. Közköltészet II. Társasági és lakodalmi költészet. Sajtó alá rendezte Csörsz Rumen István, Küllös Imola. Budapest, Universitas Kiadó
- Stoll Béla
- 2002 A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840) 2. kiadás. Budapest, Balassi Kiadó
- Sudár Balázs
- 2005 Szövegvariációk az ásik-költészetben (Esettanulmány). In: Csörsz Rumen István (szerk.) Minden Gyűjtemény I. Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára. Budapest, ELTE Folklore Tanszék, (Artes Populares 21.) 39–56.
- Szentmártoni Szabó Géza
- 2004 Balassi Bálint poézisáról. In: Kőszeghy Péter (szerk.) Balassi Bálint és kora. Budapest, Balassi Kiadó, 43–64.
- Sziklavári Károly
- 2004 A Rákóczi-dallamhagyomány szerepe a XIX. századi magyar zenében és kultúrtörténetben. In: Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series Tom. XXXI. Sectio Historiae Eger. (Hálózati változat: http://tortenelem.ektf.hu/efolyoirat/02/sziklavari_karoly.htm)

Thaly Kálmán

1872 Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez I–II. Budapest, Ráth Mór

Varga Imre (szerk.)

1955 Szádeczky: Miscellania. Egy XVIII. századi versgyűjtemény ismertetése. Budapest, Akadémiai Kiadó

1977 A kuruc küzdelmek költészete. Budapest, Akadémiai Kiadó

Varga Imre – Pintér Márta Zsuzsanna

2000 Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladramák a 17–18. században. Budapest, Argumentum Kiadó (Irodalomtörténeti Füzetek 147.)

Voigt Vilmos

2000 Rákóczi kora és a magyar népköltészet. In: Voigt Vilmos: Világnak kezdetétől fogva. Történeti folklorisztikai tanulmányok. Budapest, Universitas Kiadó, 307–340.